

L'ESPACIU AGRARIU N'ONÍS

Manuel González González

POBLAMIENTU

En términos xenerales, y siguiendo la terminoloxía de Jesús García Fernández,¹ el tipu de poblamientu del conceyu d'Onís ta formáu pola «pequeña aldea d'elementos dixebraos». Esto ye, l'agrupación más o menos grande de *quintanes* que fueron conformando a lo llargo de los caberos sieglos lo que güei entendemos por aldea. Esta evolución pue atalantase claramente en *La Robellada* onde los barrios de *La Llomba*, *La Candanosa*, *El Puelu Riba*, *Paniceras*, *La Vaúga*, etc. dexen tovía güei espacios de cultivu metanes les quintanes. N'otros núcleos, quiciabes pola orografía, la orientación o por otros factores, los asentamientos son de tipu nuclear, esto ye, ensin grandes espacios de cultivu ente les construcciones. *Avín* ye bon exemplu d'esto yá qu'ente los sos barrios de *La H.irviENZA*, *El Campu*, *El Güerbu*, *La Espriella*, *La Cortina*, *San Pedru*, *Sobri-cueva*, *La Callih.uela*, *La Pandiella* o *Barrullende* nun hai más que dellos güertos de reducíes dimensiones. L'exemplu intermediu ente *La Robellada* y *Avín* puede ser *Bobia Baxu* onde tán presentes les

¹ GARCÍA FERNÁNDEZ, J. (1988): *Sociedad y organización tradicional del espacio en Asturias*. Xixón, Silverio Cañada.

dos formes anteriores. L'asentamientu nuclear taría formáu por *La Cueña*, *La Corrolada*, *La Carrada*, *El Colladín*, *Las Covachuelas* y *La H.uentona* mientras qu'*El Santín* y *L'Inh.iestu* son quintanes separaes por espacios d'aprovechamientu agrícola más grandes. *Camonéu* confórmenlu *Remís* y *L'Esprón* dixebraos por praos o güertos de tamañu mediu y, asina como los otros *pueblos* d'*El Cuartu Riba*, tien les cases más apiñaes que nel Valle del Güeña a causa del so emplazamientu más altu. Hai otros núcleos de tipu llinial definíos poles vías de comunicación onde gran parte de les construcciones allúguense a la vera de la carretera, ye'l casu de *Benia*, *Villar* y, en menor midida, *Avín*. Tamién hai nel conceyu un númeru importante d'asentamientos aisllaos, la mayor parte deshabietaos, que formen *caseríes* cola propiedá cerca de la vivienda. D'esta mena ye *Cores*, *Los Menores*, *Pandellavandes*, *Moñeñes*, *Resecu*, *La Quemada*, *Mayescas*, etc.

LA CASERÍA

La *casería* foi hasta'l caberu quartu del sieglu pasáu'l sofitu económicu del campesináu nel conceyu d'Onís. Yera la unidá de producción, consumu y residencia. Taba formada pola *quintana* cola *casa-vivienda*, la *corte* col *h.enal*, el *tendayu* o *pendús* pa guardar los preseos, la *casa pa facer* y *curar el samartín*, el *llagar*, el *gallineru*, el *cubil pa los cochos*, *l'horru*, el *lleñeru*, etc. Esta disposición con tolos elementos xuntos ta práuticamente desaniciada pola mor del camudamientu productivu, pero güei tovía la podemos atopar zarrada con muriu en La Corrolada d'Avín o la de Bobia Baxu; ensin zarrar hai más exemplos: L'Inh.iestu y El Santín en Bobia Baxu y n'otros pueblos. Aparte de la quintana, la *casería* tamién ta compuesta poles lloses, güertos, tierras de llabor, praos de siega o de pastu, castañeos, los preseos necesarios pa la explotación y el ganáu. Además cada *casería* tien drechos d'usu nel monte comunal, n'El Puertu

Baxu y n'El Puertu Riba; d'aprovechamientu del frutu (de la *lleñe* non) d'árboles llantaos en terrenos del común, asina como drechos y obligaciones de pasu en determinaes finques.

La casería solía esplotala'l matrimoniu de los pas y el del frú que quedaba na casa. Anque n'otres dómines la casería yera indivisible n'Onís esta práutica desanicíose cuantayá; poro, les propiedaes presenten un minifundismu crónicu que taraza l'espoixigue de la economía agropecuaria del conceyu. Esta situación ta mazcarada pola emigración de bona parte de la mocedá a partir de mediaos del sieglu pasáu y el consiguiente abandonu de les esplotaciones.

L'ESPACIU AGRARIU

De los 75,42 km² del conceyu d'Onís namás que'l 0,60% de la so superficie corresponde a terrenos de cultivu, quedando pa pastizales el 39,48%, pa monte'l 44,67% y otros terrenos y agua'l 15,25%. En cuantes al relieve, hai que conseñar que la mayor parte del conceyu, un 61,7%, ta ente 200 y 800 m. d'altor, mientres que'l 36,49% ta percima, siendo'l picu La Verdilluenga, con 2.129 m., el puntu más altu y El Ríu Güeña en Pelamoru, con 175 m., el más baxu. Ye un conceyu perpindiu: casi un 70% de la so superficie ta ente'l 21 y el 50% de pendiente, mientres que'l 22,6% tien más del 50%.

La tierra

Les tierres de cultivu nel conceyu tán sobre manera na ería. Estos espacios, anque nun yeren d'usu coleutivu, sí requeríen d'unes normes qu'afectaben a los sos usuarios. Asina había una fecha, a primeros de xunu, na que se zarraben *los carriles* que discurríen dientro d'esti espaciu de llabor y hasta'l mes de payares nun s'abríen. Na ería solíen tener tolos vecinos un *piazu* o *h.aza* más o menos

grande que yera'l meyor terrenu de la rodiada pa semar. Aprovechábase hasta los carriles polo que si semaben antes de que se zarrare'l pasu teníen que semar el carril dempués. El camín peonil nun se zarraba yá qu'había que pasar a facer los trabayos periódicos nos *piazos*. La xente que nun semaba y segaba *herba* tenía que sacalo a llombu. Asina yera na ería de La Llende, n'Avín, onde la so parte cimera nun se llabraba. Nun hai alcordanza de qu'al abrir les eríes pudiere meter cualquiera'l ganáu anque nun tuviere propiedaes nella; como resclavu queda'l llabor de *llindar* les vaques cada unu na so propiedá al abrir los caminos.

Ciclu del cultivu

Na ería sémase *maíz*, *patatas*, *h.abas* col maíz, *calabazas*, *cebollas*, *ayos*, etc. Nel mes de xineru íguase la tierra pa semar los ayos. Hai que *llabrar* o *cavar*, según la estensión, dempués faise una pozuca y *h.íncase* un diente d'ayu col guaño p'arriba, dempués tápase y pa finar échase-y *cuchu finu* percima pa que nun-y salga *monte*. Entrando'l mes de febreru hai que dir *llabrando* y *cuchando* pa semar les patates y les cebolles nel mes de marzu. Les patates sémense cada añu nun *piazu* distintu. La selmana de San Xosé, que ye fiesta n'Avín, ye la fecha afayadiza pa entamar la sementera. Habrá qu'escoyer de la collecha cabera les patates más terciases y dir echándo-les nos riegos fechos al llabrar, a una distancia d'un pie. Dempués tapanse y echaráse-yos *cuchu* sin nun lo tuvieren. A lo caberu del mes o entamos d'abril sémase'l *cebollu* qu'hai que mercar por cientos a los *reñoveros* o nel mercáu de Cangues, anque tamién hai xente que fai *semilleros*. Na tierra, yá *cuchao* y *revuelto*, échase en riego un *cebollín* a una distancia d'una cuarta del siguiente, dempués ye menester *tapalu*. Siguidamente *limpiábase'l piazu* de *nabos*, *alcacer*, *ballicu*, etc. pa semar el maíz. *Cuchábase*, *llabrábase* y, si se semaba *a voléu*, había que pasa-y el *rastru* o la *gradia* en direición perpendicular a los riegos. Na ería

de Vallota n'Avín, que ta más alta que les otres, llabrábase en marzu, n'abril cuchábase, volvía a llabrarse y semábase porque había que coyelo primero. A lo cabero d'abril o primeros de mayu semábase'l maíz, de sementera coyíase de lo qu'hubiere en casa; podía semase *a voléu* o *a riego*; a voléu aventábase'l maíz pel *piazu* y dempués pasábase-y el rastru; a riego diba echándose la semiente nelli y dempués cuando tornaba la *llabiega* diba tapándolo. Fuere a riego o a voléu, a la par había que semar les fabes, a voléu casi siempre. Semar a riego foi imponiéndose col tiempu yá que facilitaba sobre manera los llabores qu'había que facer dempués nel *piazu*. Esti cultivu, comparáu con fai dellos años, ta práuticamente desaniciaú nel conceyu. El mes de mayu tamién ye cuando hai que *sallar* les patates y les cebolles. Nel mes de xunu ye menester *sallar* el maíz cuando la planta tenga una cuarta d'altor. Consiste en quitar el monte y les males herbes asina como raíces dañines pa la sementera. Tamién ye necesariu *ralear*, esto ye, quitar les plantes de maíz sobrantes y remover la tierra. Nel mes de xunetu fadráse'l *resallu* que básicamente ye lo mesmo. Nesti mes yá se pueden sacar los ayos y a últimos o primeros d'agostu les cebolles. Agostu ye tamién el mes nel que se cueyen les patates, que pueden sacase a mano cola fesoría o con caballería. Pa cebar el ganáu, nel mes de setiembre quítense-y les puntas a la planta del maíz percima de la cabera panoya. Tamién ye bon momentu pa recoyer les fabes, que suelen madurar antes que'l maíz, y dexales secar pa dempués *esbillales*. Nel mes de payares ye menester *coller*² el maíz. Si ta *de calda* pa ello córtase la planta pel pie pa dir apilándola en *tucas* pa que maduren les panoyes. Dempués de dellos díes arránquense les panoyes de la planta y échense nes macones, d'estes al carru les vaques y, cuando tea apináu, pa casa a posales nel *estragal* hasta que *s'escapulle*. Estos llabores solíen facese *n'an-decha* con dellos vecinos a los que dempués había qu'ayudar. Lo

² Esta ye la espresión na fala.

que quedaba de la planta, el *ñarbasu*, dexábase secar en *piazu* pa dempués usalo como cebera o mullú pal ganáu. Alredor de las *h.azas* de maíz tamién se solíen semar calabaces. Asina mesmo, los nabos, dempués que dexaron de ser parte de la dieta del campesín, tamién se semaben a voléu cuando se facía'l resallu pa cebera del ganáu.

En cada pueblu suel haber más d'una ería, asina en Bobia Baxu tán les de La Valleya, Pandu y Rocellana y n'Avín les de La Llende, Soberriba, Güeña, El Valle, Subiñeru y, yá más arriba, la de Vallota.

Güertos y güertes

Los *güertos* y *güertes* son espacios entemecíos ente les quintanes o cerca d'elles, zarraos sobre sí y que, polo xeneral, son destinaos a semar hortalexa pal autoconsumu de la casería anque, col camudamientu de les formes d'esplotar la casería nos caberos cuarenta años y la posibilidá de mercar toa triba de productos, el güertu quedó arrequezáu más a una función complementaria de la dieta qu'a ser la exa sobre la que xiraba l'alimentación de los miembros de la familia. Inclusive dende'l puntu de vista económicu suel ser poco rentable, anque según la opinión de la mayoría pasa lo mesmu que col samartín, esto ye: «Sábese lo que se come».

Los *güertos* y *güertes* suelen tar zarraos de *muriu* de *pedra secu*, de *zardu* o de *sebe* natural y p'acceder a ellos tienen la *portiella* o'l *portiellu*, xeneralmente más pequeñu, de formes, materiales y disposición paecíos a les de los praos. Polo xeneral los *güertos* son más pequeños y ye onde se faen los cultivos pal autoconsumu familiar: patates, cebolles, ayos, nabos, berces y, más recién, llechugues, tomates, pimientos, etc. Les *güertes* suelen ser mayores y dedíquense a maíz, patates o pa verde, herba o pación.

El ciclu de cultivu nos *güertos* ye'l mesmu que'l descritu pa les eríes yá que suelen coincidir los mesmos cultivos. Lo que dixebrá'l cultivu d'eríes y de *güertos* ye la forma de trabayar. Nos *güertos* ye

más individualizada yá que les superficies llabraes suelen ser más pequeñas y nun se recurría a l'andecha cuando se facíen los llabores de semar, sallar, coller, etc. El trabayu nos güertos faese polos miembros de la casería a «ratos perdíos».

Tanto los güertos como les güertes suelen tener llantaos árboles frutales: mazanales, perales, cirolares, pescares, nozales, ablanos, brevaes, figares, cerezales, prunales, etc.

Praos

La bayura de praos ye una carauterística notable nel conceyu d'Onís. Tien dixebraos dos espacios perñidios: per un llau'l Valle del ríu Güeña con un altor al rodiu de los 200 m. y, per otru, El Cuartu Riba ente los 400 y 500 m.

L'altura influye dafechu na cantidá y calidá del pastu: asina nos praos de la fastera del valle ye más abundante y de menor calidá. N'El Cuartu Riba los praos son más «nutritivos», menos abundantes y más tardíos en dar pación. Esto tamién influye na ellaboración del *quesu de Camonéu*: les vegues más altes, como Ariu o Las H.uentes, son les que «meyor quesu h.acen» por mor del pastu y d'otros factores qu'intervienen nel procesu productivu.

Otru factor de dixebra ente unos praos y otros ye l'usu que se fai d'ellos. Hailos que tán a la vera de los pueblos, la mayoría asi-tiaos nes eríes, qu'antes semábense a lo llargo de tol añu pero, al camudar el sistema productivu d'una economía de subsistencia a una d'especialización ganadera, pácense o siéguense pa cebar el ganáu.

Los *invernales* son praos que, polo xeneral, tán lloñe de los núcleos habitaos y nes fasteres d'altor mediu del conceyu. Suelen tar zarraos de *xetu* o de *muriu de piedra secu*. Son praos «autosuficientes», esto ye, suelen tener *corte con h.enal* pa meter l'herba pel branu y agua pa beber el ganáu. Siéguense como los demás pero la so función primera ye servir de pastu pal ganáu cuando, pela seronda,

baxen d'El Puertu Riba. Muchos d'ellos tán n'El Puertu Baxu o Precornión, como Bustaselvín, Sirviellu, Cabos, La Garma, Debo-des, etc.

Otru tipu de praos son los que se sieguen pa tener ceba nos pueblos pel iviernu y suelen asitiase a una distancia media de la casería. Siéguense d'*herba* a partir de xunu y de *toñada* de mediaos d'agostu p'arriba, como La Tablada, El Palín, L'Escobosu, Ferrillacabra, Vallota, Posadoriu, etc.

Les lloses, qu'antaño se trabayaben, tán zarraes de muriu o *xetu*; suelen tar nos pueblos o cerca d'ellos y, polo xeneral, siéguense pa verde casi casi tol añu, como La Llosona, La Llosa la Capilla, La Llosa la H.uenta, La Llosa l'Ería, etc. Los *llosos* o *cierros* son xeneralmente praos ganaos al monte. Suelen tar zarraos y lloñe de los pueblos, como El Cierru, Los Llosos del Texéu, etc.

Dellos de los praos anteriores podíen tar incluyíos nos *cotos*, que yeren espacios de pastu d'usu comunal nuna determinada época del añu. Asina dende'l día Cuadonga hasta'l venticinco de marzu derrompiéense pa que pudiere pacelos el ganáu. Podía meter cualquiera les vaques nelli y pel branu caún segaba'l so prau. Si nun s'acababa de segar pal ocho de setiembre podía pidise una prórroga qu'obligaba al dueñu del ganáu a curialo pa que nun entraren nesí prau. Si nun se pidía o l'ayuntamientu nun la daba tenía que ser el dueñu del prau'l que curiara'l ganáu. Estos usos tán totalmente desaniciaos dende cuantayá, aunque tovía queda la toponimia pa nun escaecelos. N'El Cotu de Bobia Baxu tán inxertos, ente otros, El Treh.ustiú, El Prau la H.uenta, El Cargüezu, El H.aedu, El Toral, Los Pontones, El Colláu los Praos y queden fuera El Picu, que ye del común, y Pandu. N'Avín ta El Cotu de las Rozas con El Llanu la Xerra, La Llana, La Tablada, H.ulagua, El Palín y Miradoriu como praos más importantes; El Cotu d'Alda con El Pandal, Alda y Las Cardosas y El Cotu de La Fruchera con La Llende, L'Escobosu, Colláu los Xunclos, Trambasriegas, Los Argaos, La Rotura, Curuyales y Tragapanes.

CERRADURES Y PORTIELLES

La cerradura de los praos suel ser de tres clases: *muriu*, *zardu* y *xetu*. Los murios tán fechos con piedra seco, esto ye, ensin argamasa. Polo xeneral tienen sobre un metru o metru y mediu d'altor. Onde va la portiella pónense-y les piedras meyores y, a veces, llabraes pa formar los frontales. El *zardu* faise texendo varetas d'ablanu n'otres más grueses fincaes nel prau. Esti tipu de zarru ta práuticamente desanicíáu y nada más queden dellos nos praos más altos y alloñaos. Ye un cierru que da munchu trabayu al facelu y, poro, combínase con otros tipos como'l *muriu*. El *xetu* o sebe ye la cerradura natural anque, col *muriu*, ye la que más espaciu come al prau y la que más mantenimientu necesita. Otru tipu más modernu ye l'alambreira. Ta formada por estaques fincaes en prau a unos dos metros de distancia unes d'otres xunies por filos d'alambre d'espín.

El tipu de portiella depende del material de la cerradura, asina los murios suelen llevar la portiella fecha con madera de castañar formando un armazón rectangular cruzáu por unes vares n'aspa. Esta estructura sofítase nel quiciu fechu nel frontal. Tamién hai otra triba de portiella que ye la *d'estazuela*, esto ye, tablonos de madera del llargor del espaciu a zarrar y una cuarta d'anchu. Les *estazuelas entrastallan* en *guías* feches al efeutu nos frontales. Ye un sistema abegosu, yá qu'hai que quitar *las estazuelas* una a una p'abrir pero ye perseguru. Esta clase de portiella ta desanicíándose y yá namás se ve nos praos de pocu usu. La portiella de *zardu* faise igual que la cerradura pero les estaques nun se finquen en suelu. Va sofitada en dos *h.orcaos* llantaos nos estremos de la portiella y ábrese levantándola y quitándola de la entrada. Nos praos con estaquera la portiella suel ser un tramu igual que la cerradura con un palu apegáu a un estremu y *una manal* o argolla retorcida de madera d'ablanu, que ye cola que se zarra y s'abre. El portiellu ye *más chicu* y sirve pa pasar les persones y el ganáu suelto. Suelen ser de la mesma forma y materiales que les portielles. *La*

pasera ye esclusivamente pa les persones; nos murios ta formada por unes piedras que sobresalen del restu y que ye onde hai que pisar pa saltar al prau; n'otros tipos de cerradura la pasera ta formada por unes tarranches, paecies a les d'una escalera, per onde se salta.

EL PRAU A LO LLARGU DEL AÑU

El trabayu rellacionáu colos praos ye constante a lo llargo de tol añu, col branu como estación más intensa y, anque equí se fale de llabores que se faen nuna determinada época, si hai que facer daqué, y les circunstancies lo aconseyen, nun s'espera a nenguna estación determinada.

Primavera. Ye la época na qu'hai qu'iguar les cerradures de los praos, portielles, *h.enales*, cortes, caminos, etc.

Branu. Ye la estación de trabayu más intensu nel prau, ye la época *del herba*. Antes tola actividá familiar xiraba al rodiu d'esti llabor. Anguaño, cola introducción de la maquinaria camudaron los vezos, el trabayu ye más llevaderu y nun ye necesario tanta xente pa facer los llabores. La xornada del segador entama bien ceo. Segará tres o cuatro árees a la hora dependiendo del tipu de prau: si ye pindiu o mal echáu, si tien muncha herba, piedra, etc. *La guadaña y la piedra na cachapa* serán los sos preseos además de los fierros de cabruñar. A partir de los años setenta la segadora foi arrequegando la guadaña a los praos más pindios y a los llabores de *desmatar* y segar el verde. Al segar van dexándose unos rollos d'herba qu'hai qu'esllombar cola pala dientes o'l *h.orcáu*. Al mediudía daráse-y la vuelta cola *pradera*. Dempués solía xintase nel prau y ya pela tarde había que facer rollos, si l'herba taba mui verde, o *engorguyar* si taba «más curáu». Al día siguiente pela mañana había

qu'echar *al sol*, esto ye, esparder y repetir lo fecho'l día anterior. Con dos días bonos de sol l'herba tará pa recoyelo.

Aparte del herba, nel branu tamién hai que semar el ballicu y el trébole pa cuando escose l'herba. Además hai que rozar *el mullíu* pa qu'ensugue y vaya poniéndose *morcu*. Pa ello úsase'l *rozón*, que ye una guadaña col filu más anchu, más gordu y de menor tamañu.

Seronda. En setiembre les vaques entamen a pacer los praos que yá echaren pación y permanecerán nellos hasta que'l tiempu y la bayura de comida lo permitan. Tamién ye la estación na qu'hai qu'iguar los *sangraderos* pa que cuando entame a llover pel iviernu nun s'encharquen los praos. N'Onís ye raro atopar sistemes pa regar los praos. Tamién ye la época de semar l'alcacer. Hai que recoyer el mullíu que puede ser de *h.elechu*, d'herba que nun valga pa cebar, de *h.ueya*, de rozu de los *argumales*, de la *capulla* del maíz, de *ñarbasu*, etc. Tamién ye'l momentu de recoyer la mazana.

Iviernu. Un trabayu que se solía facer nesta época yera'l d'*acepar*, esto ye, derromper terrenos improductivos que taben d'argumal y matos pa facelos praos productivos. Facíase con una *acepona* o fectoria de mayor tamañu que la normal. Esta práutica ta en desusu yá qu'anguaño hai más praos que xente pa trabayalos. Exempu d'estos praos son Los Llosos del Texéu, El Cierru. Esta práutica tamién ta presente nes espresiones populares y asina cuando daquién resulta pesáu y queremos perdelu de vista suel dicíse-y que «vaya acepar».

Otru llabor del iviernu ye'l d'abonar el prau. El *cuchu* ye l'abonu más importante anque tamién ye necesariu echa-yos abonu químicu, cenices, etc. Al paecer, un prau cucháu puede dar tres cortes d'herba al añu mientras qu'unu que s'abonare con químicu nada más que da dos. Yá lo diz el dichu: «Dios y el cuchu valen munchu, sobre tou, el cuchu».

EL MONTE

Al falar del monte nel conceyu hai que dixebrar ente'l dedicáu al *pastu* y el monte dedicáu a la explotación de *madera*. A los espacios de *pastu* puede echar el ganáu'l que quiera en cualquier época del añu. Tamién ta permitió segar mullíu, llantar árboles p'aprovechar el frutu, pero nun se puede aprovechar la *madera*. La propiedá sobre la que tán llantaos los árboles sigue siendo *del común*. En dellos casos podía pidise al Ayuntamientu'l cierre y arriendu d'una parte del monte comunal: son los *cierros*, que col pasu del tiempu solíen pasar a propiedá del arrendatariu. Exemplu d'esto son Los Cierros del Texéu, en Bobia Baxu. Otros espacios comunales que son usaos pa pacer el ganáu son La Xerra Castru, La Xerra'l H.ondri-gu, la del Costazu, Coriscada, La Cuesta la Teyera y La Cuestona n'Avín y El Texéu, El Picu, El Valleyu l'Argumal, y El Cuetu Chicu en Bobia Baxu.

El monte maderable ta llantáu polo xeneral *de roble, castañar, h.aya, alisa y fresnu*. Hai delles tribes de propiedá: la del *común o municipal* con El Monte Casañu como exemplu cimero; la propiedá compartida na que cada propietariu tien una parte, como El Castañéu San Pedru, el de Los Bardales, Bárcena, Güeña, La Sertal, Valdecaleyu y Ferrillacabra n'Avín; y el monte que nada más ye d'un propietariu como El Bosque Pandu, el de Tresmedina, el de La Teyera, La Soleyera, etc. Nel conceyu ye vezu referise a estos espacios colos nomes xenéricos de *castañéu o bosque*, asina tenemos en Bobia Baxu El Boscón, El Castañéu la Cueñe'l Molín, El Castañéu del Trechoriu, etc. A partir de la segunda metá del sieglu pasáu, baxo la engañifa de dar trabayu a la xente, fueron llantaos abondos espacios del común con árboles foriatos, cola consiguiente reducción del espaciu dedicáu al *pastu* polo que muncha xente tuvo qu'emigrar a la fastera central d'Asturies o al estranxeru. Estes práutiques supunxeron un fracasu económicu total, a parte d'una agresión al ecosistema autóctonu. Exemplu d'esto n'A-

vín ye La Cuestona, La Cuesta la Teyera, Coriscada, Cuesta la Granda, etc.

Fai cuantayá, la *castaña* foi perimportante na alimentación humana y animal. Les castañes *dímense* cola piértiga hacia'l mes d'ochobre y déxense colos *oricios* na *cuerre* o cuerra hasta acabar avientu o entamar xineru. Otra triba d'árboles que nun taben necesariamente nos castañeos y que yeren perimportantes na economía familiar del conceyu yeren *las ablanas*, que se dimen en setiembre. Pa ello acérquense les cañes col gabitu y cuéyense, pa meteles na fardela y de siguiú echales na macona; dexábense curar y esbilláben-se pa, dempués, vender la mayor parte a los reñoveros. La toponimia tovía conserva dellos nomes nel conceyu, como L'Ablaneda en Bobia Baxu, que faen referencia a l'abundancia d'esti frutu. Otru árbol perimportante na economía autárquica del conceyu yera'l mazanal, que taba llantáu na so mayoría nos praos, formando la *pumarada*. La mazana entama a recoyese n'andecha en setiembre y suel vendese una parte pa los llagares del centru d'Asturies; del restu, una parte *máyase*, tamién n'andecha, pa casa y la otra déxase pal consumu. Los *nozales* suelen llantase aisllaos en terrenos del común como les valleyes, a la vera los ríos, al par de los caminos, etc. Tamién hai qu'engolase a dimilos a partir del mes de setiembre. De recoyer castañes, ablanes, nueces, etc. yá casi nun s'ocupa naide nel conceyu, viéndose los caminos estraos d'ellos pela seronda. Agora «vase a dimir a la tienda», onde yá tan estos frutos esbillaos, escoyíos y empaquetaos.

Oficios relacionaos cola madera

Los trabayos que teníen la madera como materia prima taben encaminaos al autoconsumu. Asina fabricábense toa triba de preseos y moblame pa la casería. Ún de los preseos más utilizáu yeren *los cestos*. Yera necesario cortar la madera, d'ablanu o de castañar, nos menguantes de mayu o setiembre; dempués, tando verde tovía,

había que lo *tostar* al fueu, *abrir* y *arraserar* pa facer les banielles. Si se tostaba muncho había que ponelo a *amorosar* n'agua caliente pa poder texer el cestu. Cestos habíalos de delles tribes: la *macona*, grande y ensin ases, que s'usaba p'acollechar el maíz, les fabes, pa tresportar herba, verde, etc; el *macón*, más chicu y con dos ases; el *cestu carreteru*, más pequeñu que los anteriores, pa llevalu al llombu tresportando patates, castañas, etc.; la *maniega*, con dos ases pequeñes, usábase muncho pa llevar la comida a los praos; el *maniegu*, más pequeñu que l'anterior y con un asa. Toos estos taben fechos con banielles d'ablanu o castañar pero tamién se facíen *zardos* de salgar, blimal, ablanu o castañar con varetas verdes ensin pulgar. Curiosos haciendo cestos fueron el Tíu Tino'l Maconeru n'Avín y el Maconeru d'El Pedrosu.

Tamién yera vezu facer madreñes d'alisa, de nozal, d'abedula, de castañar, etc. Les d'alisa yeren les más llixeres y les de nozal les que más prestaba tener a la xente. Pa faceles había que tener la ferramienta afayadiza, esto ye, *h.achu*, *zuela* de madreñeru, *barrenos*, *llegre*, *gubia*, *rasera*, *cuchiellu* de madreñeru, *bancu* pa trabayar, etc. D'ente estos artesanos tovía hai alcordanza del bon facer del Madreñeru d'El Pedrosu.

En casi tolos pueblos había xente que trabayaba la madera pa facer los preseos más cenciellos pero, proporcionalmente, había, na primera metá del sieglu pasáu, más xente curioso n'Avín que n'otros llugares, haciendo casi toos ellos madreñes y macones pa casa. D'ente ellos destacó José'l de Perico, que tanto facía carros del país como armarios, cames, puertes, madreñes, cestos, praderes, etc.

EL PUERTU

Nun conceyu con tantu monte como'l d'Onís, el llugar qu'ocupen los espacios agrarios de monte ye perimportante na economía campesina. Tán conformaos en tres fasteres dixebraes. Per un llau

y al norte, la xerra prellitoral con El Picu Ibéu como finxu cimero; más al sur El Precornión o Puertu Baxu, coronáu pol Picu Pandescura y, yá inxertu n'El Cornión, El Puertu Riba col picu La Verdilluenga no cimero. Los espacios de la xerra prellitoral y d'El Puertu Baxu nun tán suxetos a nenguna normativa de pastos como lo ta El Puertu Riba. Nellos el ganáu puede pacer en toles époques del añu. Na parte baxa d'estos espacios hai abondos invernales con corte, h.enal y, en delles vegaes, cabaña, onde pastia y se ceba'l ganáu antes de xubir y cuando baxa d'El Puertu Riba. Los más conocíos son Bustaselvín, La Garma, Debodes, La Melandreru, Cabos, Entrepeñas, La Berruga y La Hermosa, na fastera d'El Cuartu Riba, y Covascares, Cabriera, L'Espinosu, H.ayas, Valdecaleyu, y La Huracada na parte d'Avín y Benia. N'El Puertu Baxu tamién ta presente la *vega* o mayada, pero con menos intensidá na ocupación estacional que n'El Puertu Riba. Les más conocíes d'El Puertu Baxu son Camplengu Dubia, Cueva Dubia, El Cabañayu, H.ozuela, H.orcardiellín, Sirviellu, Vega Fresñu, Llameru y Vega la Batuda, yá na llen-de con Cabrales.

Pa poder xubir les vaques a El Puertu Riba había que marcales pa identificar la so pertenencia a determinada casería y al conceyu y esti llabor facíalu'l Conceyu hacia'l 25 d'abril de cada añu, axuntando tol ganáu del pueblu. La *marca* o *caltre* yera un númberu o una lletra que se llantaba a fueu nun cuernu. Paez ser qu'antes de la Guerra Civil cada casa marcaba'l so ganáu cuando la vaca tovía yera una *trima*. Esta marca solía ser una inicial llantada tamién a fueu nel ancla qu'identificaba a la casería. La *caltriadura* yera una ocasión afayadiza pa ver cómo taba'l ganáu de cada vecín dempués del iviernu y conocer la importancia de cada casería pol númberu de reses qu'echaba pal puertu, yá que na casa solía dexase nada más que la parexa pa trabayar o dalguna vaca vellada o que tuviere a puntu de parir. Tamién yera un día de gayola pa los rapaces, qu'aprovechaben la ocasión pa marcar el so *ganáu de palu* cuando yá finire la marcación de les vaques de «verdá». El ganáu estrémase según

la edá col so nome propiu. Asina la *xata* y *xatu* ye menor d'un añu; la *trima* y *trimu* menor de dos; la *becerra* y *becerru* de más de dos. Ente la reciella tenemos la *cordera* y *orderu* d'un añu; *l'andosca* y *l'andoscu* de dos y tres y la *oveya* y *carneru* a partir del quartu añu; la *cabrita* y *cabritu* d'un añu; la *igiüeda* y *l'igiüedu* de dos y tres y la *cabra* y *castrón* a partir del quartu añu. Dempués de la marcación yá se podía xubir el ganáu pal puertu onde tarán hasta que la meteoroloxía o'l pastu lo permita. Primero xúbense les vaques, anque «la vaca que ta de dir al Puertu dos y tres años y la *vaca* y *toru* o *güe* a partir del quartu añu pónesla en camín y va ella sola».

El primeru de xunu xuben unu o dos miembros de la familia coles oveyes, que nun pueden dir al puertu hasta esi día. Antiguamente, hasta San Xuan nun les dexaben xubir. Esto yera pa dexar el meyor y más abundante pastu pa les vaques y porque los pastos de les oveyes, polo xeneral nes fasteres más altes, tardaben más en salir. Les cabres nun xubirán hasta que *s'estreme* la reciella n'abril o mayu, esto ye, hasta separtar les críes pa que nun mamen. Dempués suelen tar más tiempu, hasta ochobre o payares, yá que pacen nos matos y galardeyos y nun perxudiquen al otru ganáu. El ganáu caballar, esceuto lo de carga, nun podía xubir al puertu hasta setiembre. Pa controlar toa esta normativa taba'l guardamontes, que delles vegaes baxaba vaques prindaes pa la *cuerre*. Ésti yera un espaciu zarráu qu'había en casi tolos pueblos, onde se metía'l ganáu qu'incumplía la normativa hasta que'l dueñu pagaba la multa y los gastos orixinaos.

La *vega* ye l'espaciu onde'l pastor va pasar los meses del branu. Nella tendrá la *so cabaña* a teyavana, de muriu de piedra seco, ensin ventanes, llar en suelu y xergón pa dormir. Será'l llugar afayadizu pa vivir y pa facer el quesu de Camonéu. Otres dependencias necesaries pal so llabor serán: la *cuerre*, tamién de muriu, pa mecer les oveyes y les cabres; el *tendayu* pa moscar y mecer les vaques; el *cubil* pal cochú y un pequeñu gallineru pa la xente que llevaba les pites pal puertu. Les vegues más importantes del puertu d'Onís son: Soñín

de Baxu, Soñín de Cima, Belbín, Brañarredonda, Vega Espinas, La Güelga, Parres, Camplengu la Cueva, Camplengu'l Vieyu, Arnaedu, Vega Maor, Moandi, Las Bobias, La Redondiella, Combéu, Sobrecornova, Las H.uentes y Ariu. La llende ente El Puertu Baxu y El Puertu Riba ta n'El Colláu Camba.

El día en puertu entama bien ceo. Al alborecer hai que levántase pa mecer el ganáu y entamar a facer el quesu. Pa ello colarásela lleche col *reyu*, que ye un colín fechu cola clina d'un caballu. Dempués déxase enfriar la lleche pa xuntalo colo de la nueche anterior y echa-y el *cuayu*. La ellaboración del *cuayu* entamare tiempu atrás matando un cabritu de pocu tiempu, fartu de lleche y afozándolu en vez de coralu. Dempués la *cuayar*, enllena lleche, átase y ponse a curar hasta quedar bien dura. Asina quedaba llista pa dir cortándoy cachos pequeños y mecelos con agua nun recipiente hasta obtener un líquidu *rubiu*, el *cuayu* natural. D'ésti échense unes dos cucharas soperes por cada quince llitros de lleche. Dempués, déxase la lleche al par del llar encesu pa mantener la temperatura constante hasta que s'estrema y s'entama a *desuerar* col cuyarón. El *sueru* aprovéchase p'alimentar a los *cochos*. Cuando'l quesu quede fechu una pastia echarásela nel *arniu*, que ye un cilindru d'unos venti cm. d'altu, fechu con una corteza o llámina de madera de castañar o abedula. Debaxo del *arniu* ponse l'*artesa*, recipiente con unos riegos pa evacuar el sueru sobrante, fecha tamién de madera de castañar. El quesu nesti momentu pondrásela nuna talamera cerca del llar de la cabaña pa que vaya ensugando. Al otru día dáse-y la vuelta al quesu cola *presuga*, especie de pala de madera de castañar, y échase-y el sal na cara d'arriba, y al otru habrá que da-y otra vez la vuelta y salalu pela otra cara. El quesu nun se preba de sal, calcúlase según lo vaya absorbiendo, delles vegaes habrá que raspar la superficie pa quita-y el sobrante. Cuando'l quesu *da l'arniu*, ye dicir, cuando se separa la pastia del arniu, quítase-y ésti y ponse n'otra talamera más lloñe del fueu pa que vaya afumándose. El fueu tará atizáu casi tol día con lleñe de *h.aya* o *h.ae*, qu'hai que traer del *mazu*

o *h.aedu* que cada *vega* suel tener más o menos cerca. Asina tará na cabaña ente quince y venti díes hasta que se lleve pa la cueva, onde tará ente un mes y mediu y tres meses, dependiendo del tamañu del quesu y les condiciones de la cueva. Pa facer un quesu necesítense ente ocho y diez llitros de lleche por cada kg., anque depende de la calidá y la cantidá que se meza, ente otres coses. Los meses que más quesu se fai son xunu y xunetu, n'agostu yá mengua al dir escosándose la reciella, qu'habrá que dir dexando de mecer. Pa escosar les cabres y les oveyes meceránse namás qu'a una hora, pela nueche o pela mañana, dempués dexaránse ensin mecer tres o cuatro díes y, pa finir, meceránse un día pa escosales dafechu.

A parte de facer quesu, el pastor tien qu'ocupase d'otres xeres nel so trabayu diariu. Tien qu'iguar la comida, compuesta la mayoría de les veces de fabes con tocín, torta de maíz, quesu y lleche, anque güei «cómese yá casi de tou». Tamién tendrá que dir a por agua: «Los de Las Bobias teníamos que dir a La Redondiella a la h.vente. Había otra más cerca que-y llamaban El Peyu pero era mui pindiu'l camín».

Habrá que llavar la ropa, llimpiar la cuerre, la cabaña, etc. Otra de les xeres importantes del pastor na vega ye la de curiar el ganáu. Cada unu curia lo de so. Hai qu'evitar que salgan de la llende del conceyu, y que se metan nos *galardeyos*, *garmas* o *maedas*. Na vega nun se dexa pacer a les oveyes yá que puede entra-yos el papu pel iviernu o la primavera, anque podía dáse-yos una píldora na seronda pa evitalo: «La vega de Comeya de Cangas é mui mala y estrozaba la reciella».

LOS CAMINOS

Cuando a mediaos del sieglu XIX el conocíu dictionariu de Pascual Madoz calificaba los caminos d'Onís como «locales y en medianu estáu o malos» nun debía esaxerar un res yá qu'hasta l'últimu

cuartu de la centuria nun debieron ser transitables pal tresporte de persones. A lo cabero de los años sesenta del citáu sieglu namás hai un proyeutu aprobáu, ensin dala obra finada, pa facer la carretera que vien de Cangues y que cruza'l conceyu camín de Cabrales. D'esta mesma traza tán los escasos quince quilómetros que xunirán Benia con Posada, yá nel conceyu de Llanes. Según informa'l diariu *El Carbayón* en 1893, l'alcalde d'Onís diz que'l conceyu «resulta atravesáu pel centru, que ye la so parte más importante, pela carretera de Cangues d'Onís a la de Palencia a Tinamayor y nun creo que tenga necesidá de más comunicaciones xenerales». Tamién se señala que nos proyectos del conceyu ta la construcción d'una carretera que xuna Camonéu, Demués, Bobia Riba, Bobia Baxu y El Pedrosu con Benia, aunque diz l'alcalde que «nun la creo d'apremiante necesidá». Ye dempués de facer transitables estos caminos cuando habrá un serviciu regular de dilixencies pa viaxeros a cargu de la familia Morán afincada en Puentenueru. Ampliaráse'l trayeutu Llanes-Arenas col camín que dende El Cruce, cerca del Altu de H.ortiguero, diba hasta Benia y que llegaría col tiempu hasta Cangues. Nun fai falta dicir que'l serviciu de correos hasta entós sirvíase a pie. Nesti estáu de coses nun ye d'extrañar que la mayoría de la xente del conceyu nun saliera d'ellí nada más qu'en cuentaes ocasiones. A parte d'estes dos carreteres, los pueblos d'Onís tán comunicaos con otres que pasaron de ser caminos carreteros a carreteres nel primer terciu del sieglu xx. Exemplu d'esto ye la que comunica Benia con El Pedrosu, allargada fai pocos años hasta La Robellada. Otru tramu perimportante ye'l ramal que sal d'El Puente Piedra, a la salida de Benia, y qu'esquilando per El Cuetu Chicu, dempués de pasar La Revuelta'l Cuélebre, comunica'l Valle del Güeña con El Cuartu Riba. Esti ramal ampliósse nos pasaos años ochenta dende Demués a Camonéu, que yá tenía salida pal Conceyu de Cangues per Llanu Con.

Otra triba de caminos son los que comuniquen propiamente los espacios agrarios. Los más antiguos suelen tener l'anchu del

carru del país y yeren transitaos tanto pol ganáu suelto, camín de los praos o del puertu, como por carros con toa clase de productos agrícolas. El mantenimientu o construcción de nuevos tramos so-líen facelu los vecinos na *sestaferia*. A esta institución inmemorial taba obligáu a dir un miembru de cada casa tolos vienres de la primavera a la seronda. Exemplu d'esta triba de camín ye'l que sal de Bobia Baxu per La Carrada, pasa pela caleya El Trechoriu, per El Supaderne, La Granxa y llega a Demués per Carrena. Otra triba de camín perimportante pal conceyu ye'l que comunica los distintos pueblos col puertu. Estos caminos suelen ser na so mayor parte peoniles y son utilizaos dende la primavera a la seronda polos pastores pa xubir y baxar a los pastos más altos del conceyu, esto ye, a El Puertu Riba. Los más importantes son los de Camonéu, Demués, Benia, Avín y La Robellada. El de Demués, que tamién ye transitaáu pola xente de Bobia Baxu y Bobia Riba, entama en La Covarieda y sigue per Braniella, El Caleru, El Castiellu, Puntáu, La Cueñe Debodes, El Tesu l'Argañosu, La Riega'l Platu, El Prau las Ánimas, Cabos, Sirviellu, El Tesu H.ozuela y El Regueru, onde van a dar los caminos que vienen de Benia, Avín y La Robellada. Dempués hai que seguir per La Cueñe'l Zapatu, La Cuesta Fresñu, El Colláu Lincós, El Colláu Camba, que ye onde entama El Puertu Riba, y siguiendo per El Cuetu H.ayáu, Soñín de Cima, Las Cueñes del Cantón, llegar a La Vega las Mantegas. Esti camín milenariu y la so rodiada estrozáronse dafechu, dende Demués hasta El Cantón del Texéu, fai unos años al construíse una necesaria pista d'usu ganaderu ensin nengún tipu de miramientu pa col entornu paisaxísticu. El camín qu'entama en Benia sigue per Castru, L'Aspra, Posadoriu, Piedras Ñegras, El Prau Colláu, Covalierda, La H.uenta los Pastores, El Llanu la Cruz, El Cabañayu, Bustaselvín y El Regueru. El que xube dende Avín va per Los Quintanales, Vallo-ta, Ferrillacabra, H.ayas, L'Espinosu, La Vega Cabriera, El Pradiyu, El Llagu del Prau Vieyu, La Cuesta Fresñu (distinta de la del camín de Demués) y El Colláu Beranzas, onde se xune al que vien de La

Robellada per Alda y H.ogallinera. De Beranzas sigue'l camín per El Colláu Pontigos, Colláu las Utres, Xerra Pedrosa, Ríu Subia, Vegarredonda, Camplengu Dubia, Colláu Pandescura, Bustaselvín y El Regueru, onde se xunta col de Benia y Demués.

EL TRESPORTE

El *carru'l país* pa la parexa ye'l más usáu nel conceyu hasta'l primer terciu del sieglu XX pola so bona adautación a la orografía y a la estrechura de caminos y caleyes. Ta formáu pol *rodal* y la *piértiga*, que ye onde va la carga. Ye mui versátil y puede adautase pa tresportar abondos tipos de carga. Asina, si se quier llevar cuchu, mazanes, maíz, etc. pue zarrase colos *lladrales* pa formar un caxón. Tamién pa esta mena de carga puede facése-y un caxón d'*escripias*, que ye un *zardu* enterizu de vares d'ablanu zarráu per tolos llaos menos per detrás, cola variante de que'l *zardu* puede tar texíu n'estazueles. Pa tresportar l'herba hai que pone-y al carru l'*armadura*, compuesta pol *h.orcáu* y la *escalera*, pa qu'aproveza'l volume de carga. Pal herba había tamién otru sistema más antiguu a base de cordeles que permitía llevar un carru atapináu d'herba ensin l'armadura. Al carru'l país sustituyólu'l de rayos, qu'al tener la exa fixa permíte-y *rabear* con más facilidá. Esti tipu evolucionará nos años sesenta al incorporar les ruedes neumátiques y dellos elementos de la cadarma fechos de fierro. Esti nuevu carru puede cargar 1.500 kg. de verde, 700 d'herba y más de 2.000 de cuchu. Les caballeríes usen un carru asemeyáu al anterior con delles adautaciones. Otru mediu de tresportar herba o cuchu ye'l *rametu* o *ñarriu* fechu con dos tablones, que son los qu'arrastren, y un caxón fechu de *zardu* d'ablanu. Esti sistema usábase sobre too na fastera de Camonéu y en Bobia, onde-y llamen *corciu*.

Otra fuerza motriz nel tresporte yera la humana y con ella podía llevase l'herba a *cargas* nos praos más pindios y peores o nos inver-

nales onde'l h.enal taba nel mesmu prau. Esta práutica tuvo más puxu n'El Quartu Riba que nel valle del ríu Güeña. Un carru d'herba llevaba ente seis y ocho cargues d'herba. El *sábanu* tamién se llevaba al llombu y taba más indicáu pa meter el verde na corte. Delles vegaes tamién s'iguaba un *h.ayón*, esto ye, una caña grande d'un árbol, coles rames como receptáculu, p'arrastrar l'herba a la parte baxera nos praos pindios, yera'l *rastrón*. Tamién foron perimportantes otros preseos pa tresportar toa mena de coses. Asina, taben los cuévanos, que se-yos poníen a les caballeríes y llevaben dende que-su hasta cuchu, y tola triba de cestos vistos antes.

INFORMANTES

La mayor parte de la información recoyida nesti trabayu aportárenla Manuel González Quesada, d'Avín, y Justina González Alonso, de Bobia Baxu.